

ТАБИЙ МОНОПОЛИЯЛАРНИ БОШҚАРИШ ВА ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Саидов Машғал Самадович -

Тошкент давлат иқтисодиёт университети,
докторанти и.ф.н., доцент

Аннотация. Табиий монополияларни ислоҳ қилиш уларни бутунлай йўқотиб бўлмаслиги, балки улар фаолиятида замонавий бошқарув ва бозор механизмларини қўллаш орқали, кам харажатлар балансларга ўтиш, истеъмолчилар хошишини қондиришда сифат ва нарх бўйича рақобат муҳитини оширишга қаратилган ўзгаришларни доимо ривожлантириб бориш бўйича хориж тажрибалари ўрганилиб, мамлакатимиздаги табиий монополиялар фаолиятини бошқариш ва тартибга солиш бўйича илмий-услубий ва амалий таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: табиий монополия, рақобат сиёсати, нарх сиёсати, нархли усуллар, нархсиз усуллар имтиёзлар, қонун ва қарорлар, бозордаги юқори мавқе, хориж тажрибаси, тартибга солиш усуллари, тартибга солиш механизмлари, бошқариш органлари.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ И РЕГУЛИРОВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ МОНОПОЛИЙ

Саидов Машғал Самадович -

Ташкентский государственный экономический
университет, к.э.н., доцент

Аннотация. Управление естественными монополиями в нашей стране должно быть изучено, чтобы гарантировать, что реформа естественных монополий не может быть устранена полностью, но за счет использования современных управленческих и рыночных механизмов, перехода на низкозатратные балансы, развития конкурентной среды в России. по качеству и цене, а также научно-методические и практические предложения и рекомендации по регулированию.

Ключевые слова: естественная монополия, конкурентная политика, ценовая политика, ценовые методы, бесценные методы, льготы, законы и решения, высокое положение на рынке, зарубежный опыт, методы регулирования, механизмы регулирования, органы управления.

FOREIGN EXPERIENCE IN MANAGEMENT AND REGULATION OF NATURAL MONOPOLIES

Saidov Mashal Samadovich -

Tashkent State University of Economics,
PhD (in economics), dotsent

Annotation. Management of natural monopolies in our country should be studied to ensure that the reform of natural monopolies is not completely eliminated, but through the application of modern management and market mechanisms in their activities, the transition to low-cost balances, constantly evolving changes to improve the competitive environment in terms of quality and price. and scientific-methodical and practical suggestions and recommendations on regulation.

Keywords: natural monopoly, competition policy, price policy, price methods, priceless methods, privileges, laws and decisions, high position in the market, foreign experience, methods of regulation, regulatory mechanisms, governing bodies.

Кириш. Табиий монополиялар ҳар қандай иқтисодиёт шароитларида халқ хўжалиги фаолиятининг асосини ташкил этувчи тармоқ ёки корхоналар бўлиб ҳисобланади. Улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ёки хизматларнинг ягоналиги, бозорда ягона мавқега эга бўлиш, маҳсулот ёки хизматга нарх белгилашда устунлик қилиш имконини оширади.

Дунё мамлакатларида табиий монополияларнинг тармоқлари анъанавий равишда электр энергетикаси, темир йўллар ва қувур транспорти, газ ва сув таъминоти ва бошқаларни ўз ичига олади. Мазкур табиий монополиялар мамлакат ичида барча тармоқларнинг ажралмас технологик элементи сифатида ўзини намоён этса, мамлакат ташқи сиёсатида қўшни

давлатлар ва бошқа давлатлар билан иқтисодий ҳамкорлик қилишнинг асосий бўғини бўлиб ҳисобланади.

Табиий монополияларни ислоҳ қилиш уларни бутунлай йўқ бўлиб кетишига олиб келмайди, улар фаолиятида замонавий бошқарув ва бозор механизмларини қўллашда, кам харажатлар балансига ўтишда, истеъмолчилар хошишини қондиришда сифат ва нарх бўйича рақобат муҳитини оширишга қаратилган ўзгаришларга олиб келади.

Мамлакат иқтисодиётида табиий монополияларнинг мавжудлиги ва ривожланиши асосан уларнинг ташқи муҳит билан ўзаро муносабатлари хусусиятига боғлиқдир. Бир томондан, бу муносабатлар табиий монопол ташқи

лотларнинг самарали фаолият кўрсатишига имкон берувчи ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ҳар бир босқичида жамиятда тегишли иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий шарт-шароит ва тамойилларнинг яратилиши билан таъминланган “мувозанат” нинг динамик таъсири билан белгиланади. Бошқа томондан, жамиятга ҳаётий муҳим маҳсулотлар ёки хизматлар кўрсатиш орқали монопол тузилмалар тадбиркорликнинг барча соҳаларига сезиларли (ва кўпинча ҳал қилувчи) таъсир кўрсатади. Табиий монополияларнинг бундай таъсири кўпинча салбий оқибатларда кўпроқ даражада намоён бўлади, яъни: монопол маҳсулотлар (хизматлар) учун нархларни (тарифларни) оширишда; бошқа ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчиларга нисбатан камситувчи шароитларни юзага келтиришда; потенциал рақобатчиларнинг монополлашган бозорига кириш учун муҳим тўсиқлар яратади.

Табиий монополиялар фаолиятини бозор шароитида амалга ошириш ва уни тартибга солиш жамиятнинг кўпгина соҳаларига: иқтисодий, ахборот, технологик жиҳатларига, сиёсий ва ижтимоий соҳаларга оид энг мураккаб ва мунозарали муаммолардан биридир. Таркибий ўзгаришлар, бозор механизмлари ва прогрессив технологияларни жорий этиш, давлат томонидан тартибга солиш ролини такомиллаштириш ва ўзгартириш таъсири остида юзага келадиган жамоатчилик билан алоқалар ҳуқуқий тартибга солишга муҳтож.

Кўпгина иқтисодий ривожланган мамлакатларда монопол бозорни ташкил этиш моделларида сезиларли ўзгаришлар содир бўлмоқда. Ислохотларнинг йўналиши давлат монополиясининг ҳаддан ташқари ҳукумат назоратини бартараф этиш ва рақобатлашган бозор учун шарт-шароитларни вужудга келтириш зарурати билан белгиланди.

Бугунги кунда иқтисодий назарияда табиий монополияни тартибга солиш усуллари ва чегаралари ҳақида турли фикрлар мавжуд. Бу масалалар мунозарали характерга эга. Бироқ, ҳар қандай тартибга солиш нафақат табиий монополияга, балки мамлакат иқтисодиётига, умуман жамиятга ҳам зарар келтириши мумкин деган умумий қарашлар ҳам мавжуд.

Табиий монополияларнинг маҳсулотлари юқори ижтимоий аҳамиятга эга, шунинг учун бу тармоқларни давлат томонидан тартибга солиш самарадорлиги умуман иқтисодиётнинг фаолиятига бевосита боғлиқдир. Таъкидлаш лозимки, бугунги кунга келиб дунёда табиий монополияни давлат томонидан тартибга солишнинг умумжаҳон ягона турдаги усуллари мавжуд эмас. Ҳар бир усул ҳам ўзининг афзалликларига, ҳам камчиликларига эга. Тартибга солиш усуллари танлаш бир қатор омилларга боғлиқ бў-

либ, энг асосийси мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини ошириш ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан таъкидлаш керакки, табиий монополияларни бошқариш ва тартибга солишда дунё мамлакатлари амалиётида мавжуд бўлган тажрибалар, усуллар ва мезонларни ўрганган ҳолда, доимо табиий монополиялар фаолиятида замонавий бошқарув ва тартибга солиш усуллари такомиллаштириб бориш долзарб мавзу бўлиб қолаверади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Табиий монополияларни тартиб солиш ва бошқариш бўйича иқтисодчи олимлар ва мутахассислар томонидан ўзларининг тадқиқотларида ва халқаро конференцияларда фирк ва муҳозаларини келтириб ўтишган. Улар томонидан табиий монополияларнинг келиб чиқиш сабаблари, мамлакат иқтисодиётида тутган ўрни ва уларнинг салбий ва ижобий жиҳатларини ўз даврларидаги мавжуд ҳолатлар бўйича кўрсатиб ўтишган.

Монополия шароитида рақобат муҳитини шакллантириш йўлини биринчи бўлиб 1838 йилда А.Курно томонидан “Бойлик назариясининг математик тамойилларини тадқиқ қилиш” асарида келтирилган. Унинг фикрича, товар ишлаб чиқариш бир кишининг қўлида жамланса, бу мутлоқ монополияни ташкил этади [1].

Табиий монополия иқтисодиётнинг таркибий тузилиши-унинг барқарорлиги, яхлитлиги ва самарадорлигини таъминловчи унсур вазифасини бажаради. Табиий монополия субъектларининг фаолият кўрсатиши якуний макроиқтисодий кўрсаткичларга, ижтимоий соҳага ва мамлакат хавфсизлигига сезиларли таъсир кўрсатади [2].

Л.И.Лопатниковнинг таъкидлашича “табиий монополия” тушунчасига қуйидагича таъриф беради. Бир томондан, бу ишлаб чиқаришнинг технологик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда рақобат бўлмаганда товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчи (сотувчи) саноат талабига самарали жавоб берадиган ҳолатдир. Унинг товарлари ва хизматлари сезиларли нарх ўзгаришидан қатъий назар барқарор талабга эга, чунки уларни бошқа товарлар билан алмаштириш мумкин эмас (шаҳар электр таъминоти тизими) [3].

“Табиий монополия” тушунчасига биринчилар қаторида Ж.С. Милл томонидан ўз фикрларини қуйидагича келтиради. У рақобатнинг фаол тарафдори сифатида бошқарувнинг айрим соҳаларида табиий монополиянинг афзалликларини тан олмасдан, “Ҳақиқий жамоат аҳамиятига эга бўлган корхона ўз вазифаларини фақат шундай кенг миқёсида фойда келтириши мумкинки, рақобат эркинлиги деярли йўқ бўлиб қолади” [4].

А.Маршалл томонидан рақобатнинг технологик концепциясига асос солиб, монополиянинг пайдо бўлишининг сабабларини баъзи “табiiй” ҳолатлар мавжудлиги билан тушунтиради. У томонидан иқтисодиёт ва ишлаб чиқариш концепцияси ўртасидаги боғлиқликни кўрсатади. “Ишлаб чиқаришни кенгайтириш унинг рақобатбардош устунлигини тезда оширади ва ўз маҳсулотларини сотиш нархини пасайтиради” [5].

М.Кларк қўшимча харажатларнинг тузилиши ва хусусиятини таҳлил қилиб, табiiй монополия тушунчасига катта ҳисса қўшди. Унинг таъкидлашича, ялпи харажатлар улуши юқори бўлган айрим соҳаларга рақобат муҳити мукамал эмас. Талаб пасайганда бундай тармоқларда нархлар ўртача харажатлардан паст бўлиши мумкин. Бошқа пайтларда, ишлаб чиқарувчилар томонидан истеъмолчиларни нарх борасида камситилиши, яширин чегирмалар ва бошқа воситалар билан етказилган зарарни қоплаш уринишларини кузатиш мумкин [6]. М.Кларк харажатлар камаядиган соҳаларни эмперик ўрганишнинг кашфиёти ҳисобланади, унинг фикрича, қисқа вақт ичида доимий, узок муддатда ўзгарувчан деб ҳисоблаш мумкин.

И.Никуйко табiiй монополияларни давлат томонидан тартибга солиш зарурлигини урта асосий омил билан белгилайди, яъни, бозорнинг “муваффақиятсизлиги”; беқарор мувозанат; макроиқтисодий барқарорлаштириш зарурияти билан боғлиқ [7].

XX асрнинг 70 - йилларида кўплаб ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда табiiй монополиялар томонидан ишлаб чиқарилаётган ва кўрсатилаётган хизматлар сифатининг пастлиги, давлат томонидан эса тартибга солишнинг юқори харажатлар билан амалга оширилаётганлигига сабаб бўлди. Бунинг ошқори ёмон натижалари, техника тараққиётидаги турғунлик ва баъзи талаб қилинган миқдорда хизматларни таъминлашдаги узилишлардан ижтимоий қониқмаслик каби муаммолар вужудга келди [8-976].

Табiiй монополияни давлат томонидан тартибга солишнинг вазифаси фирмани камроқ харажатларда кўпроқ ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, шу билан бирга рад этиш (тўлиқ ёки қисман) эса монополь нархларни ўрнатишдан иборат [9].

Э.Чемберлиннинг таъкидлашича монополь рақобат, бозорда истеъмол хусусиятларига эга бўлган маҳсулот (хизмат)ларнинг табақалаштирилган шаклидир. Бунда табiiй равишда бошқа фирмалар учун ҳам монополь бозорга киришни таъминлайди [10].

Табiiй монополияларни тартибга солишнинг нархсиз усулларига қуйидагилар киряди [11]: табiiй монополия маҳсулотларини

стандартлаштириш ва сертификатлаш, мажбурий аудит, табiiй монополия сегментини ажратиш, битта компания ичидаги потенциал рақобатбардош ва табiiй монополия сегментларининг алоҳида балансини юритиш, тендерларни ташкил қилиш, франчайзинг учун истеъмолчиларнинг айрим гуруҳларига мажбурий хизмат кўрсатиш.

Ж.Сапир табiiй монополияларни тартибга солиш ва назорат қилишнинг икки турини таъкидлайди. Биринчиси, ташқи назорат – “меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш орқали ёки тузатувчи солиқ (жарима ва субсидиялар)”. Иккинчиси, ички назорат – “давлат органлари вакилларининг мавжудлиги (ҳуқуқий ҳолатлар билан компания ичида қарор қабул қилиш)” [12].

Табiiй монополияни тартибга солишнинг асосий вазифаси унинг иқтисодий самарадорлигини оширишдир. Бироқ, амалда табiiй монополия субъекти фаолиятининг самарадорлигини аниқлаш ва уни рақобатбардош бозорнинг муқобил самарадорлиги билан таққослаш жуда қийин. Бундан ташқари, тарих шуни кўрсатадики, монопольлаштирилган ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган тегишли ва ўлчанадиган самарадорлик мезонини танлаш осон эмас [13].

Евросиё иқтисодий Иттифоқига аъзо давлатлар Қонунчилик тизимининг таҳлили шуни кўрсатдики, у табiiй монополияларга нисбатан шундай қурилганки, ҳар томонлама монопольларнинг иши айнан якуний истеъмолчига қаратилган. Шу билан бирга, табiiй монополиялар ўз манфаатларини бошқа монополь тузилмаларга нисбатан жамият ҳисобига амалга ошириш имкониятларини оширди [14].

Табiiй монополия - бозорда мавжуд бўлган компания учун беҳисоб харажат афзаллигига асосланган монопольдир. Табiiй монополия мавжуд бўлиши мумкин, чунки у ноёб табiiй ресурсларга эга, масалан, маълум бир минералнинг ягона маъданли конларига эга бўлган маъдан ёки ўтмишда рақобатчи томонидан такрорланиши керак бўлган инвестициялар туфайли, масалан, миллий электр таъминоти тизимида. Табiiй монополияни бозорда мавжуд бўлган компаниянинг позициялари мумкин бўлган рақобатчиларни бартараф этиш учун қонунларга асосланган қонуний монопольдан ажратиш керак. Агар бозорда мавжуд бўлган фирманинг афзаллиги фақат зарур технологияга киришдан келиб чиқса, агар у бошқа фирмаларнинг ноу-хауга мос кела олмаслигига асосланган бўлса, бу табiiй монополия, лекин у фақат патентларга эксклюзив эгалик қилишга асосланган бўлса, бундай эмас [15].

Табiiй монополияларнинг кўпчилигининг инфратузилмавий хусусиятларига эътибор

қаратадиган бўлсак, инқироз шароитидан кейин иқтисодий фаолликни тиклаш учун асосий бўғин бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли айтиш мумкинки, табиий монополиялар томонидан тарифларни тартибга солиш кўпинча тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришнинг энг самарали воситаларидан бири бўлиб келган. Бундан ташқари, табиий монополиялар асосан йирик миқдордаги солиқ тўловчилар бўлиб ҳам ҳисобланади.

Дунё мамлакатлари бўйича бир тоифадаги иқтисодчи олимлар табиий монополияни товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича расман тан олинган муқаррар монополия деб ҳисоблайдиган бўлсалар, иккинчи тоифадагилари, уларга нисбатан монополия ҳолати монопол ташкилотларнинг табиий ҳуқуқларидан ёки давлат ва бутун аҳоли учун иқтисодий манфаатлардан келиб чиқади деб ҳисоблайдилар.

Тадқиқот методикаси. Табиий монополияларни бошқариш ва тартибга солиш бўйича мавжуд бўлган илмий тадқиқотларни ўрганиш, тариф ва нарх шаклланишини қиёсий солиштириш, статистик маълумотларни ўрганиш ва иқтисодий жиҳатдан таққослаш ва таҳлил қилиш, манتيқий фикрлаш, илмий абстракциялаш, маълумотни гуруҳлаш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция усулларида кенг фойдаланилган.

Таҳлили ва натижалар. Давлатнинг табиий монополиялар соҳасидаги вазифаларининг бир қисмини бизнесга ўтказиш жараёни Ўзбекистонда ҳам амалга оширилмоқда. Шуни таъкидлаш жоизки, ушбу жараёнлар зиддиятли, ноизчил суратда, бизнес учун ҳам, жамият учун ҳам катта харажатлар ва юқори хатарлар билан кечмоқда. Шу билан боғлиқ равишда жаҳон амалиётида тадбиркорлик соҳасини табиий монополиялар соҳасига жалб қилиш қандай шаклда амалга оширилишини, янги бозорлар қай тариқа шаклланишини, қандай восита ва механизмлар ҳисобига лойиҳаларни амалга ошириш хатарлари пасайишини таҳлил қилиш катта қизиқиш уйғотмоқда [8-1116].

Мамлакат иқтисодиётида табиий монополиялар ўзларининг афзалликлари ва камчиликлари таъсир этиш ҳолатлари. Табиий монополияларнинг афзалликлари [16]:

- ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш орқали, иқтисодий самарадорликни ошириш ва харажатларни камайтириш имкониятининг юқорилилиги;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва кўрсатиладиган хизматлар учун ягона стандартларга риоя қилиш;

- бозорда ўз ўрнига эга бўлиш ва бозор механизмларига мослашиш имкониятининг кўплиги;

- ички бошқарувдаги ва ҳамкорлар билан шартнома шартларидаги устунлик мавқеига кўра иқтисодий йўқотишларни камайтириш имконининг мавжудлиги

- илмий – техник ва инновацион технологиялардан фойдаланиш даражасини юқорилилиги, айниқса улар монополия доирасида ишлаб чиқарилган бўлса.

Табиий монополиянинг камчиликлари:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларнинг баҳосини бозор талабларига асосида эмас, балки ўзи белгилаш имконининг мавжудлиги, бунинг натижасида харажатларни охириги истеъмолчига ўтказиши;

- монополиялар рақобат йўқлиги сабабли технологик тараққиётга тўсқинлик қилиши мумкин;

- монопол ташкилот маҳсулот сифатини пасайтириш орқали ўз харажатларини камайтириши мумкин.

Табиий монополияларни тартибга солиш ва бошқариш жараёни ҳозирги даврда энг долзарб масалалардани бири – монополияларнинг кўпчилиги, электр энергетикаси соҳаси, нефт-газ саноати, транспорт тармоғида тегишли ҳисобланади. Бу тармоқ ва соҳалар иқтисодиётимизнинг бевосита ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Иқтисодий инқироз ёки пандимия шароитларида бу соҳа ёки тармоқларни таъсири айниқса катта. Давлатнинг монополияга қарши сиёсатининг моҳияти, чора – тадбирлари ва мақсадларини таҳлил қилишдан олдин, аввало, қуйидаги саволларни тушиниш лозим: монополия нима, соф табиий монополия, легал (қонуний) табиий монополия, олигаполия, монопсония, монополиянинг камчиликлари нима, нима учун монополиянинг шаклланишига йўл қўйиб бўлмайди, мукамал рақобат ва монопол рақобат нима деган тушунчаларни аниқлаштириб олиш лозим.

Иқтисодий адабиётларда мукамал рақобат монополияга қарши ва рақобат қонунлари билан ҳал қилинмайдиган рақобатнинг номукамал шакллари сифатида изох берилган. Номукамал рақобат монопол рақобат, олигаполия ёки монопсония деб таърифлалади. Монопол рақобат деганда бозорда дифференцияланган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган нисбатан кўп сонли ташкилотлар тушинилади. Олигаполия – бу бозорда сотувчи ва харидорларнинг кўп сонли бўлишини англатади. Монопсония – бу бозорда маълум маҳсулот ёки хизматларнинг ягона харидорининг мавжудлиги. Соф табиий монополия ва легал табиий монополияларни илмий тадқиқот олиб бориш давомида қонунчиликда келтирилган табиий монополия турлари иккига ажратилган. Бозорда монополияларнинг амал қилишининг ўзига хос хусусиятлари 1-жадвалда келтириб ўтилган.

Бозорда монополияларнинг амал қилишининг ўзига хос хусусиятлари

Бозор тури	Бозордаги тадбиркорлик субъектлар сони		Маҳсулот алмаштириш имкони	Маҳсулотнинг бир хиллиги	Бозорга кириш ва чиқиш	Ташкилотнинг бозордаги улуши	Бозор субъектларининг ўзаро алмаштирилиши
	сотувчи	харидор					
Монополия:	битта	кўпчилик	йўқ	бир хил	чекланган	тўлиқ	ҳеч ким
Соф табиий монополия	битта	кўпчилик	йўқ	бир хил	чекланган	тўлиқ	ҳеч ким
Легал табиий монополия	чекланган	кўпчилик	қисман ёки йўқ	кичик фарқ ёки бир хил	чекланган	тўлиқ	жуда кам ёки йўқ
Олигаполия	бир нечта	кўпчилик	бор лекин фойдаси йўқ	бир хил ёки фарқли	чекланган	катта	муҳим
Монопсония	кўпчилик	битта	аҳамият сиз	кичик фарқ ёки бир хил	чекланган	тўлиқ	ҳеч ким
Мукамал рақобат	кўпчилик	кўпчилик	тўлиқ	бир хил	озод	тенг ва катта эмас	ҳеч ким
Монопол рақобат	чекланган	кўпчилик	юқори даражали	турли хил	чекланган	якка устунлик ва кичик улуш	аҳамият сиз

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

Табиий монополияни тартибга солиш ва бошқариш бўйича дунёнинг етакчи мамлакатларида қуйидагилар эътироф этилади:

- миллий қонунчиликни такомиллаштириш ва табиий монополия соҳаларидаги вазиятни қисқа вақт ичида яхшироқ томонга ўзгартириш, давлат-хусусий шерикчилик бўйича ҳамкорликдан кенг фойдаланиш;

- табиий монополия соҳаларининг асосий бўғинида “Таркибий бўлиниш” ишларини амалга ошириш ва маданиятли рақобат яратиш учун

зарурий шарт-шароитларни потенциал рақобат йўналишларига мослаштириш;

- табиий монопол ташкилотларнинг бозорда мутлақ позициясини истисно қилиш имконини берадиган нархлаш жараёнининг шаффофлигини таъминлаш.

Табиий монополиялар фаолиятини тартибга солиш тажрибаси юқори бўлган мамлакатлар амалиётида уларни қайси органлар томонидан бошқарилиши 2-жадвалда келтирилган.

Франция, Германия ва Буюк Британиянинг тармоқ фаолиятларини тартибга солиш ва назорат қилиш органлари [17]

Тармоқ номлари	Франция	Германия	Буюк Британия
Энергетика (электр ва газ) тармоғи	Энергияни тартибга солиш комиссияси (CRE)	Федерал тармоқ агентлиги (BNetzA)	Газ электр бозори идораси (OFGEM)
Авиация транспорти	Фуқаро авиация бош бошқармаси (DGAC)	Федерал авиация бошқармаси	Фуқаро авиация бошқармаси (CAA)
Автомобил транспорти	Темир йўл ва автомобил йўллари фаолиятини тартибга солувчи органлар (ARAFER)	Автотранспорт Федерал идораси	Темир йўл ва йўл идораси (ORR)
Темир йўл транспорти			
Почта хизматлари	Электрон алоқа ва хабарларни тартибга солувчи орган (ARCEP)	Федерал тармоқ агентлиги (BNetzA)	Алоқа идораси (OFCOM)
Телекоммуникациялар			
Аудио-визуал	Юқори аудиовизуал кенгаш (CSA)	Давлат оммавий ахборот воситалари муассасалари деректорлар кенгаши	

Ҳозирги кунда дунёнинг кўплаб мамлакатларида табиий монополия бўлиб ҳисобланган, электр энергетика, нефт-газ, алоқа ва транспорт тармоқларида либераллаштириш ишлари кенг амалга оширилмоқда. Барча мамлакатларда маълумки ҳар бир соҳада либераллаштириш чегаралари ҳар хил, шунингдек унинг натижалари мамлакат қонунчилиги кўра табиий монополия сегментини минимал даражага туширади.

Иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда рақобатбардошликни таъминлаш омиллари:

- техник ва технологик тараққиётнинг юқори даражаси;

- ишлаб чиқариш жараёнининг илмий ва инновацион ривожланиши;

- аҳолининг саводхонлик ва саломатлик даражасининг юқори суръатлари;

- иқтисодий фаолият субъектларининг ахборот-коммуникация тизими орқали юқори интеграциялашуви;

- бозор инфратузиласининг сифати ва самарадорлик даражасининг юқорилиги;
- ички бозор сиғимининг юқори даражаси;
- қулай инвестицион ва инновацион муҳитнинг юқори суръатлари ва бошқалар.

Табиий монополия соҳаларини давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий ва

технологик чегаралари асосида ҳамда танланган бозорнинг ижтимоий ва стратегик чегараларига қараб ажратилади. Бозор чегаралари асосида фаолият соҳаларини аниқлаш, давлат томонидан тартибга солиш механизмларини ҳам белгилайди. Буни 3-жадвал орқали кўришимиз мумкин.

3-жадвал

Табиий монополияларни тартибга солишнинг чегара турлари

Фаолият соҳалари	Чегара тури	тавсиф	Давлат томонидан тартибга солиш механизмлари	
			асосий	қўшимча
Соф табиий монополия	технологик	жараён технологияси туфайли рақобат мумкин эмас	техник	бозорга кириш ҳуқуқи
	иқтисодий	Рақобат иқтисодий жиҳатдан самарасиз	нархли	бозорга кириш ҳуқуқи
Легал табиий монополия	стратегик	рақобат давлат манфаатларига зиддир	бозорга кириш ҳуқуқи	монополияга қарши нархлаш
	ижтимоий	рақобат ижтимоий фойда нуқтаи назаридан самарасиз	субсидия	нарх, бозорга кириш ҳуқуқи, монополияга қарши

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

Халқаро тажрибада, инсофсиз рақобатга чек қўйиш, давлатнинг монополияга қарши курашиш сиёсатининг бир қисми ёки алоҳида тизими сифатида кўрилади [18]:

Францияда - инсофсиз рақобатга чек қўйиш аввало “Фуқаролик тўғрисида”ги Кодексда белгиланиб ўтилган. Ушбу Кодексда келтирилган қоидалар асосида, кейинчалик инсофсиз рақобат билан курашиш соҳасига тегишли бошқа қонунлар ишлаб чиқилган.

Германияда - 1909 йила қабул қилинган “Инсофсиз рақобатга чек қўйиш тўғрисида”ги Қонун бугунги кунгача энг соҳадаги энг асосий норматив акт бўлиб ҳисобланади. Ушбу Қонун асосида, Германия судлари жуда бой тажриба орттириб ва тизим яратди, шу кунга қадар инсофсиз рақобат билан курашиб келмоқда.

АҚШда - инсофсиз рақобат тизими иккита даражага бўлинган - Федерал ва штатлар кесимида. Федерал даражада 1946 йилда қабул қилинган “Товар белгилари тўғрисида”ги Қонун аҳамиятга эга. Штатлар кесимида инсофсиз рақобат билан курашишда – маҳаллий судлар тажрибаси муҳим ҳисобланади.

Табиий монополиялар фаолияти давомида бозорда ноҳақ устунликка эгалик қилишади, чунки улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ёки хизматларнинг ягоналиги ёки улар ўз маҳсулот ва хизматлари билан бозорни назорат қилишади. Табиий монополиялар фаолият турлари бўйича ҳар хил бўлсада, лекин улар ўхшаш хусусиятлар эга:

Бозорга киришнинг юқори тўсиқлари – рақобатчилар ягона назорат остида бўла олмайдилар.

Ягона сотувчи – бозорда маҳсулот ёки хизматга эга бўлган фақат битта сотувчи бўлади.

Нарх белгиловчи – табиий монопол ташкилотлар рақобатчининг маҳсулот ёки хизмат турининг нархини пасайтирмасдан, ўз маҳсулотининг нархини белгилаши мумкин. Монопол ташкилотлар ўз хохишига кўра маҳсулот ёки хизматларининг нархини кўтариши мумкин.

Иқтисодий ҳолати – табиий монопол ташкилотлар хом-ашёни катта миқдордаги чегирмалар билан сотиб олиши мумкин. Шундан сўнг ўз маҳсулотлар нархини шунчалик пасайтира оладикки, рақобатчи бўлган кичик ишлаб чиқарувчилар иқтисодий инқирозга учрашади

Хулоса ва таклифлар. Монополия – бу бозорда фақат битта ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчи томонидан маҳсулот етказиб бериш ҳажмининг тартибга солинадиган ва муайян турдаги нахрни мустақил белгилайдиган вазият. Ҳар қандай монополиянинг қуйидаги асосий хусусиятларига кўра ажратиб кўрсатиш мумкин.

1. Монопол ташкилот томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулот фақат шу ташкилот томонидан назорат қилинади.

2. Монопол ташкилот томонидан ишлаб чиқарилаёт маҳсулот ягона ҳисобланади ва бозорда унга ўхшаш бўлган маҳсулот тури йўқ.

3. Монопол маҳсулот ва хизмат турлари тўлиқ монопол ташкилот томонидан назорат қилинади ҳамда нарх белгиланади. Бу бозорда яққол устунлик қилиш ҳолатига олиб келади.

4. Рақобат йўқлиги сабабли бозорга кириш бутунлай ёпиқ. Сабаби, монопол ташкилот маҳсулотидан бошқа маҳсулотнинг мавжуд эмаслиги.

Табиий монополия – бу монополиянинг бир тури бўлиб ҳисобланади ҳамда ўзига хос бўлган шароитлар туфайли юзага келади, яъни бу ерда технологик ва иқтисодий (соф табиий монополия) ҳамда стратегик ва ижтимоий (легал табиий монополия) вазиятларга кўра пайдо бўлади. Мамлакат иқтисодиётининг асосий провайдерлари бўлиши ҳам мукин, чунки унинг географик жойлашуви, кўп миқдордаги солиқ тўловчи эканлиги, катта ҳажмдаги иш ўрнини яратувчи, давлатнинг ташқи сиёсатида асосий бўғинларни белгилаб берувчи хусусиятлари мавжуд.

Табиий монополияларга битта ташкилот маҳсулот ёки хизматни ҳар қандай потенциал рақобатчига қараганда арзонроқ нархларда етказиб бериши мумкин, лекин кўпинча истеъмолчиларни ҳимоя қилиш мақсадида давлат томонидан қаттиқ тартибга солинади.

Иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибаси кўра табиий монополиялар қуйидаги нархларга усуллари орқали тартибга солинади:

1. Маржинал харажатлар усули – давлат, монопол ташкилот томонидан белгиланган нархни унинг чекланган харажатларига тенг бўлишини талаб қилади ва унинг назоратини таъминлайди. Бу орқали табиий монополия маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш самарадорлигини таъминлайди, бу эса кўпинча юқотишларга ва давлат маблағлари ҳисобидан табиий монополияларни субсидиялашга олиб келади.

2. Ўртача харажатлар усули – бу монопол ташкилотнинг барча даромадлари, одатдагидан ташқари (яъни, нарх ўртача харажатларга тенг қисми) олиб ташланишидан иборат. Бу усул натижа бериши мумкин, натижада маҳсулот умуман иқтисодиётнинг самарали ишлаши учун зарур бўлган маҳсулотга нисбатан жуда кам ишлаб чиқарилади. Шу билан бирга, у харажатларни минималлаштиришга қизиқиш билдир-

майди (монопол ташкилот унинг харажатларини қопланишини олдиндан билади).

3. Нархлар чегарасини белгилаш усули – бу усулнинг қўлланиши натижасида бозорда маҳсулот ишлаб чиқариш камаяди, яъни маҳсулот танқислигига олиб келади. Бу орқали импорт ҳажми ошиб кетади, миллий валютанинг четга чиқиб кетиш ҳажмини оширади.

4. Субсидиялаш усули – кўпгина иқтисодиётини ривожланган мамлакатлар бу усулни ўртача даражада амалиётда ишлатишади ҳамда маржинал харажатлар вариантыга амал қилишади.

Шундай қилиб, дунёнинг етакчи мамлакатларининг табиий монополиялар фаолиятини тартибга солишдаги муҳим тажрибасидан иқтисодиётнинг ушбу сегментларини ислоҳ қилишнинг учта асосий тенденциясини ажратиш кўрсатишимиз мумкин, бу ички тартибга солиш амалиётида ҳисобга олиниши керак:

1. Давлат ва бизнес ресурсларини бирлаштириш асосида давлат-хусусий сектор ҳамкорлиги (Консессиялар, бошқарув функциялари делегацияси, қўшма корхоналар ва давлат шартномалари) орқали табиий монополия тармоқларини давлат томонидан бошқаришнинг қатъийлигини камайтириш.

2. Монополиянинг таркибий бўлиниши – табиий монополиянинг асосий таркибий қисми сифатида ва унинг потенциал рақобат алоқаларидан ташкилий бўлиниши (монополияни фаолиятнинг алоҳида ҳисоби билан бизнес бўлинмаларига ажратиш).

3. Глобализация жараёнларининг табиий монополистик тармоқларда рақобатнинг анъанавий чекланишига таъсири. Иқтисодий имкониятлари ва географик ҳажмини кенгайтириш билан, ҳатто табиий монополия ривожланаётган муҳитда рақобат билан чекланади-истеъмолчи етказиб берувчини танлаш учун кўпроқ имкониятларга эга бўлади.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Cournot A. *Recherches sur les Principes Mathematiques de la Theorie des Richesses* // Augustus M. Kelly. -1960. -P. 59.
2. S. Kirsanov, E.Safonov, S. Ramirez. *Natural monopoly in Russia: state regulation problems. Baltic Journal of Real Estate Economics and Construction Management* 5(1). August 2016.
3. Л.И. Лопатников *Экономико-математический словарь: словарь современной экономической науки / Л. И. Лопатников. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Дело, 2003. – 520 с.*
4. Дж. С. Миль *Основы политической экономии. Т. 1. – М.: Прогресс, 1980.*
5. А. Маршалл *Принципы экономической науки: В 3 т. – М.: Прогресс, 1993.*
6. J.M Clark. *Studies in the Economics of Overhead Costs, The University of Chicago Press, Chicago, 1923.*
7. И.Б. Никуйко. *Классификация российских естественных монополий / Вестник Министерства РФ по антимонопольной политике и поддержке предпринимательства. 2001. №1. С.17-20.*
8. М.С.Саидов. *Табиий монополиялар соҳаларида менежментнинг замонавий усуллари жорий этиш масалалари. Иқтисослиги – 08.00.13 – Менежмент. Иқтисодиёт фанлари номзодини олиш учун ёзилган диссертация. Т.: 2009.*
9. В.В.Гальперин *Лекция 48. Монопольная власть [Электронный ресурс] //В.В.Гальперин, В.М.Гальперин// 50 лекций по микроэкономике: [Электронный учебник]. – Режим доступа: <http://goo.gl/TFaMyo>. – По состоянию на 12.02.2016. – Загл. с экрана.*
10. Э.Чемберлин *Теория монополистической конкуренции (Реориентация теории стоимости). М.: Экономика. 1996.*

11. А.А.Матин. Неценовые методы регулирования естественных монополий в условиях трансформации экономики. Автореферат. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М.: – 2007.
12. Ж. Сапир. Естественные монополии: проблемы определения и контроля // Проблемы прогнозирования. 2004. №6. С. 46.
13. М.М.Хайкин ва В.А.Кныш. Естественные монополии в российской экономике: выбор модели регулирования. Управленческое консультирование. № 5. 2017.
14. Г.М.Николаевна. Естественная монополия в Евразийском экономическом союзе: понятие, сущность, виды и сферы деятельности. Траектория наука. www.pathofscience.org. Электронный научный журнал. № 4(9). 2016.
15. Блэк Дж. Экономика. Толковый словарь / Дж. Блэк; пер. с англ., под общ. ред. д-ра экон. наук И. М. Осадчей. – Москва: ИНФРА-М, 2000. – 548 с.
16. О.В.Власенко ва Д.С.Тарасов. Естественные монополии и их проблемы в экономике России. Наука и общество. Сибирский торгово-экономический журнал. № 4 (25) 2016.
17. Maya Vasache-Beauvallet, Anne Perrot Economic Regulation: Which Sectors to Regulate and How? In Notes du conseil d'analyse économique Vol. 44, Issue 8, 2017, pages 1 to 12
18. Ўзбекистон Республикаси Монополияга қарши курашиш қўмитаси маълумотлари.

BARQAROR RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA DAVLAT-HUSUSIY SHERIKCHILIK MUHOSABATLARI

*Хайитов Саиджон Бахтиёр ўғли -
Тошкент давлат иқтисодий университети
докторанти*

Аннотация. Бугунги кунда мамлакатлар барқарор риволанишини янги босқичга олиб чиқиши учун катта куч сарфламоқдалар. Ҳукуматимиз мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини янада ошириш учун мавжуд барча омиллардан фойдаланмоқда. Ушбу тадқиқотда мамлакатнинг иқтисодий ўсишига таъсир этувчи омиллардан бири, янги тадбир сифатида қабул қилинган фактор - давлат-хусусий шерикчилик механизмини такомиллаштириш ва унинг миллий иқтисодий тизимга таъсирини оширишни ўрганиш ва таҳлил қилиш кўзда тутилган.

Калит сўзлар. Харакатлар стратегияси, ДХШ механизми, ДХШ ривожлантириш агентлиги, инфратузилмавий лойиҳалар, хусусий шерик, транспорт, туризм, аҳолига хизмат кўрсатиш, медицина, қурилиш, ЯИМ, иқтисодий ўсиш.

ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЕРСТВО В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

*Хайитов Саиджон Бахтиёрович -
докторант Ташкентского государственного
экономического университета*

Аннотация. Сегодня страны прилагают большие усилия для вывода устойчивого развития на новый уровень. Наше правительство использует все доступные факторы для дальнейшего увеличения экономического потенциала страны. Данное исследование направлено на изучение и анализ одного из факторов, влияющих на экономический рост страны, фактора, принятого в качестве новой меры - совершенствования механизма государственно-частного партнерства и увеличения его влияния на нашу национальную экономику.

Ключевые слова. Стратегия действий, механизмы ГЧП, агентство развития ГЧП, инфраструктурные проекты, частный партнер, транспорт, туризм, общественные услуги, медицина, строительство, ВВП, экономическая занятость.

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN ENSURING SUSTAINABLE ECONOMIC GROWTH

*Hayitov Saidjon Baxtiyorovich -
doctoral student of the Tashkent state university of economics*

Abstract. Nowadays, countries are making great efforts to bring sustainable development to a new level. Our government uses all available factors to further increase the economic potential of the country. This study is aimed at studying and analyzing one of the factors influencing the economic growth of the country, a factor adopted as a new measure - improving the mechanism of public-private partnership and increasing its impact on our national economy.

Key words. Action strategy, PPP mechanisms, PPP development agency, infrastructure projects, private partner, transport, tourism, public services, medicine, construction, GDP, economic employment.

Кириш. Мамлакатлар ўзларини барқарор ривожланишнинг янги босқичга олиб чиқиши учун катта куч сарфламоқдалар. Шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий салоҳиятини янада ошириш учун, ҳукумат мавжуд

бўлган барча омиллардан фойдаланмоқда. Хусусан, мамлакат иқтисодиётида хусусий секторни ривожлантириш бўйича чора тадбирлар жадаллик билан амалга оширилмоқда.